TINISH BELGILARINING MA’NOGA TA’SIRI

So’g’diyona Ibrohimova To’lqinjon qizi,
Qo’qon DU O’zbek tili va adabiyoti yo’nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu tezisda o’zbek tili punktuatsiyasining semantik va sintaktik xususiyatlari, xususan, tinish belgilarining gap mazmunini shakllantirishdagi o‘rni tadqiq etiladi. Tadqiqot markazida vergul belgisining qo‘llanish o‘rinlari va uning gapning mantiqiy-grammatik qurilishiga ta’siri tahlil qilingan. Ishda vergulning noto‘g‘ri qo‘yilishi natijasida yuzaga keladigan ma’no xiraliklari va uslubiy g‘alizliklar aniq misollar (maktab darsliklari va badiiy adabiyotlar) yordamida ko‘rsatib berilgan. Muallif tinish belgilarini shunchaki grafik belgi emas, balki fikrni aniq yetkazishga xizmat qiluvchi muhim lingvistik vosita sifatida baholaydi.

Kalit so‘zlar. Punktuatsiya, tinish belgilari, vergul, semantika, mantiqiy to‘xtam, sintaktik qurilish, intonatsiya, ma’no farqlash, grammatik tamoyil, uslubiy vosita.

Annotation. This thesis investigates the semantic and syntactic characteristics of Uzbek punctuation, specifically focusing on the role of punctuation marks in shaping the core meaning of a sentence. The research centers on the usage patterns of the comma and its direct impact on the logical-grammatical structure of speech. Through the analysis of specific examples derived from school textbooks and classical literature, the study demonstrates how the misplacement of commas leads to semantic ambiguity and stylistic errors. The author evaluates punctuation marks not merely as graphical symbols, but as vital linguistic tools essential for the precise communication of thought.

Keywords. Punctuation, punctuation marks, comma, semantics, logical pause, syntactic structure, intonation, semantic differentiation, grammatical principle, stylistic device.

Yozuv madaniyatini shakllantirish va takomillashtirishda punktuatsiyaning – tinish

belgilarining alohida ahamiyati bor. Tinish belgilari yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) hamda til birliklari (so‘zlar, morfemalar) bilan ko‘rsatish mumkin bo‘lmagan turlicha fikriy munosabatlarni, psixologik va intonatsion holatlarni ifodalashda ham favqulodda muhim ahamiyatga ega.

Punktuatsiya tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, yozma nutqni to‘g‘ri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini ta’minlashda benihoya zaruriy vositadir. Ilmiy manbalarda, o‘quv qo‘llanmalarida tinish belgilarining qo‘llanish usuli va tartibi punktuatsiyaning mantiqiy-grammatik, uslubiy va differentsiatsiya (farqlash) tamoyillari asosida belgilanishi ta’kidlanadi. Bunda mantiqiy-grammatik tamoyil nutqning semantik-grammatik tomonini yozuvda to‘g‘ri ifodalashga qaratilgan bo‘lsa, differentsiatsiya tamoyili asosidagi qoidalar tinish belgilarining ko‘p holda qo‘llanishidagi tartibni, gapdagi murakkab mazmunni aniqlashtirish kerak bo‘lganda, ulardan foydalanish yo‘llarini belgilab beradi. Uslubiy tamoyil tinish belgilarining qo‘llanishini nutq uslublari asosida belgilashni nazarda tutadi, lekin bu unchalik to‘g‘ri emas, chunki muayyan bir uslubgagina xoslangan tinish belgisi bo‘lmaydi. Zarurat tug‘ilganda, har qanday uslubda ham xohlagan tinish belgisidan foydalanish mumkin.

Ana shu tinish belgilaridan biri bo’lgan vergulning ahamiyati, qo’llanilish doirasi va gapda ma’noga ta’sirini o’rganamiz. Tilshunoslikda, xususan punktuatsiyada, vergul eng ko‘p qo‘llaniladigan va eng ko‘p funksiyali tinish belgisi hisoblanadi. U gapning sintaktik qurilishini tartibga soladi, ma’no guruhlarini ajratadi va o‘quvchiga matndagi mantiqiy to‘xtamlarni ko‘rsatib beradi.

O‘zbek tilida vergulning ishlatilish o‘rinlarini quyidagi asosiy guruhlarga bo‘lish mumkin:

1. Uyushiq bo‘laklar orasida

Gapning bir xil so‘roqqa javob bo‘ladigan va bir xil gap bo‘lagi vazifasini bajaradigan qismlari (uyushiq bo‘laklar) orasiga qo‘yiladi.

Misol: Bog‘imizda olma, anor, anjir va behi pishib yetildi.

Qoida: Agar uyushiq bo‘laklar bog‘lovchisiz kelsa yoki takrorlanuvchi bog‘lovchilar (na...na, goh...goh) bilan kelsa, vergul qo‘yiladi.

2. Murojaat so‘zlar (Undalmalar) bilan

Gapda nutq qaratilgan shaxs yoki narsani bildiruvchi so‘zlar gapning boshida, o‘rtasida yoki oxirida kelishiga qarab vergul bilan ajratiladi.

Boshida: Bolalar, darsni boshlaymiz.

O‘rtasida: Sizni, onajon, sog‘inib ketdim.

Oxirida: Xush kelibsiz, aziz mehmonlar!

3. Kirish so‘zlar va kirish qurilmalar bilan

So‘zlovchining o‘z fikriga bo‘lgan munosabatini (shubha, ishonch, quvonch, tartib) bildiruvchi so‘zlardan keyin yoki ular atrofida qo‘yiladi.

Misol: Afsuski , bugun vaqt topolmadim.

Misol: Birinchidan, bu masalani ko‘rib chiqish kerak.

4. Qo‘shma gap qismlari orasida

Bog‘lovchisiz yoki zidlovchi bog‘lovchilar (lekin, biroq, ammo) bilan bog‘langan qo‘shma gap qismlari orasiga qo‘yiladi.

Misol: Kun isidi, qorlar eriy boshladi.

Misol: U keldi, lekin biz bilan gaplashmadi.

5. Ajratilgan bo‘laklar va izohlovchilar bilan

Gapda ma’noni aniqlashtirish, kuchaytirish uchun qo‘shimcha ma’no yuklatilgan bo‘laklar vergul (yoki ba’zan tire) bilan ajratiladi.

Misol: Akmal, guruhimiz sardori, musobaqada g‘olib bo‘ldi.

6. "Ha", "Yo‘q" so‘zlari va modal so‘zlardan keyin

Tasdiq yoki inkor ma’nosini bildiruvchi so‘zlar gap boshida alohida urg‘u bilan kelsa, ulardan keyin vergul qo‘yiladi.

Misol: Ha, men bu kitobni o‘qiganman.

7. Vergulning qo’llanish yoki qo’llanmasligi uslubiy g’alizlik keltirib chiqargan holatda:

"Siz ahmoq odam emassiz."

Bu holatda gap iltifot yoki ijobiy baho mazmunini anglatadi. So‘zlovchi suhbatdoshining aqlli ekanligini, unda ahmoqlik xislati yo‘qligini tasdiqlayapti.

"Siz, ahmoq, odam emassiz."

Bu yerda "ahmoq" so‘zi ajratilgan izohlovchi yoki haqoratli undalma vazifasini bajarib, vergullar bilan ajratilmoqda.

8. Vergulning qo’llanishi ma’noga ta’sir etuvchi misollar:

Qatl qilish mumkin emas, ozod etilsin.

Ma’nosi: Bu yerda vergul "emas" so‘zidan keyin qo‘yilgan. Hukm — ijobiy. Inson hayoti saqlab qolinadi.

Qatl qilish, mumkin emas ozod etish.

Ma’nosi: Vergul "qatl qilish"dan keyin qo‘yilgan. Hukm — salbiy. Bu yerda "mumkin emas" iborasi endi "ozod etish"ga tegishli bo‘lib qolmoqda.

9. O‘g‘lim, xatingni o‘qib chiqdim.

Ma’nosi: "O‘g‘lim" bu yerda undalma. So‘zlovchi o‘z o‘g‘liga murojaat qilmoqda.

O‘g‘lim xatingni o‘qib chiqdi. (Vergul yo‘q)

Ma’nosi: "O‘g‘lim" bu yerda ega. So‘zlovchi boshqa bir shaxsga o‘z o‘g‘li xatni o‘qib chiqqani haqida axborot bermoqda

10. Ichmasang, o‘lasan.

Ma’nosi: Agar inson suv yoki dori (yoki hayotiy zarur suyuqlik) ichmasa, uning hayoti xavf ostida qolishi nazarda tutilmoqda. Ya'ni, ichish — yashash sharti.

Ichmasang o‘lasan. (Vergul qo‘yilmaydigan, lekin urg‘u bilan farqlanadigan yoki "Ichmasang-chi, o‘lasan" shaklidagi kontekstda).

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili punktuatsiyasi tizimida tinish belgilarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bu belgilar shunchaki yozuvdagi texnik vosita emas, balki fikrning

mazmuniy qatlamlarini ochib beruvchi lingvistik instrumentaldir. Ayniqsa, vergulning qo‘llanishi gapning ham sintaktik, ham semantik butunligini ta’minlaydi. Tinish belgilarining qo‘llanish usuli va tartibi punktuatsiyaning mantiqiy-grammatik, uslubiy va differensiatsiya (farqlash) prinsiplari asosida belgilanadi.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Abdurahmonov G‘. Punktuatsiya o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1968.
2. Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M. Adabiy norma va nutq madaniyati. – Toshkent: Fan, 1983.
3. G‘oziyev H. O‘zbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 1979.
4. Mahmudov N., Madvaliyev A. va boshq. O‘zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2014.
5. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
6. Nazarov K. O‘zbek tili punktuatsiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1976.